

KSZTAŁTOWANIE SIĘ IDEI JEDNOŚCI KAUKASKIEJ OD ŚREDNIOWIECZA DO POCZĄTKU XX WIEKU

KAUKAZ – POJĘCIE GEOGRAFICZNE I POLITYCZNE

Kaukaz jako region geograficzny obejmuje obszar nieco większy niż obecne terytorium Polski – ok. 440 tys. km². Geografowie zaliczają do Kaukazu, obok masywu górskiego o tej nazwie i jego południowych stoków (tzw. Zakaukazie), także szeroki pas północnego przedgórze (Przedkaukazie). Nie oznacza to jednak, że tereny te są uznawane za kaukaskie przez samych Kaukazczyków. Dla nich Kaukaz to przede wszystkim góry łącznie z terenami bezpośrednio do nich przylegającymi. W dalszych rozważaniach właśnie ten obszar będzie stanowił przedmiot naszego zainteresowania. Trudno dostępne góry pomogły dłużej zachować rdzennym mieszkańcom niezależność od wpływów zewnętrznych i uchronić to, co najcenniejsze dla Kaukazczyków: własny obyczaj, tradycję, wolność. Na zachowaniu tych wartości opierały się wszystkie kaukaskie dążenia emancypacyjne.

Na obszarze nieco ponad 300 tys. km² (ponieważ część Kaukazu pokrywają niedostępne góry) mieszkają przedstawiciele kilkudziesięciu grup etnicznych. Konieczność koegzystencji na tak niewielkim obszarze różnych etnosów, rodziła w przeszłości określone problemy. Ich rozwiązania szukano z reguły na drodze walki zbrojnej. Obok dobrze znanej historii licznych wojen kaukaskich, istnieje jednak także inna, mniej znana historia budowania jedności wewnątrzkaukaskiej. Ma ona długą tradycję, chociaż najpełniej ujawniła się w XX w., kiedy na terenie Kaukazu Południowego¹ powołano do życia jedno państwo – Republikę Zakaukaską, a na pozostałych terenach kaukaskich podjęto próbę zjednoczenia Północnego Kaukazu. Na tych dwóch obszarach skupimy naszą uwagę w dalszych rozważaniach. Genezy kaukaskich procesów integracyjnych poszukamy jednak we wcześniejszych wydarzeniach.

Prezentowany artykuł ma na celu prześledzenie najważniejszych momentów kształtujących oblicze idei jedności kaukaskiej w przeszłości i składa się z trzech części. W pierwszej zaprezentowano początki integracji kaukaskiej w średniowieczu. W drugiej skupiono się na zjednoczeniu Kaukazu w granicach Cesarstwa Rosyjskiego. Trzecia część przedstawia drogę do radzieckiego modelu kaukaskiej integracji w XX w. Ten fragment historii Kaukazu jest do tej pory najstąbiej znany. Z przyczyn politycznych nie doczekał się rzetelnego omówienia w radzieckiej literaturze naukowej. Trudno było bowiem wyjaśnić nie tylko przyczyny i prawdę o sposobach obalenia niepodległości państw zakaukaskich w latach 1920-1921 jak też tło międzynarodowe tych wydarzeń. Podpisane przez bolszewików porozumienia z Persją i Turcją były w istocie umowami dotyczącymi rozbioru Zakaukazia przez te państwa².

¹ W ostatnich latach uczeni i politycy zakaukaski dla nazwy Zakaukazie używają, ze względu na politycznych, zamiennie stosowanej już dawniej formy Południowy Kaukaz.

² Opisując podpisanie porozumienia sowiecko-perskiego 26 II 1920 r., M. Materski stwierdził, że „Zapewne wówczas uzgodniono z przewodniczącym delegacji tureckiej Alim Fuada Paszą zasady rozbioru ziem południowej Gruzji, tworząc historyczny precedens dla paktu z 23 sierpnia 1939 r.” W. Materski, *Georgia rediviva. Republika Gruzińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*. Warszawa 1994, s. 221.

Poza obszarem naszego zainteresowania pozostanie realizacja idei jedności kaukaskiej w ramach ZSRR. Rozpad tego państwa i klęska realizowanej przez nie polityki kaukaskiej, doprowadziły do rozpoczęcia na przełomie lat 80. i 90. nowego etapu w rozwoju Kaukazu. Wraz z nim rozpoczęła się nowa jakościowo forma integracji krajów kaukaskich. Elementem odróżniającym ją od okresu poprzedniego było przejście inicjatywy w tej sprawie przez państwa kaukaskie i oparcie na zasadzie partnerstwa. Przemiany te łączą się ze sformułowaną w latach 90. i wcielaną obecnie w życie ideą „Pokojowego Kaukazu”. Problem ten pozostaje otwarty i wymaga, moim zdaniem, odrębnego omówienia³.

Inspiracją do napisania artykułu omawiającego rozwój idei integracji kaukaskiej, były publikacje autorów gruzińskich oraz polskie dokumenty dyplomatyczne na ten temat odnalezione w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Autorem ciekawej publikacji jest Rewaz Gaczeziladze, który omówił historyczne elementy kształtujące państwowość na Zakaukaziu⁴, w innej artykule Simon Kiladze spróbował przeanalizować rozwój idei jedności kaukaskiej w różnych okresach historycznych⁵. Wśród dokumentów z okresu międzywojennego, odnalezionych w zespołach Ambasady RP w Moskwie i Ministerstwa Spraw Zagranicznych, najważniejszy wydaje się raport posła RP Stanisława Patka napisany po wizycie złożonej przez niego na Zakaukaziu w 1927 r. Wspólną cechą wymienionych materiałów jest to, że prezentują rozwój idei jedności kaukaskiej z gruzińskiego punktu widzenia. Autorami obu publikacji są Gruzini, a wizyta Stanisława Patka miała na celu odwiedzenie stolicy Gruzji. Jest to zrozumiałe, jeżeli uwzględnimy historyczną rolę tego kraju na Kaukazie w interesującym nas okresie. Swoistym potwierdzeniem znaczenia politycznego Gruzji, było umieszczenie w jego stolicy w okresie międzywojennym siedziby polskiej placówki konsularnej. Podobnie uczyniły zresztą także inne państwa⁶.

I. IDEA JEDNOŚCI KAUKASKIEJ W ŚREDNIOWIECZU

W średniowieczu tereny Kaukazu były areną rywalizacji sąsiednich mocarstw: Persji i Bizancjum. Dopiero w połowie tego okresu historycznego, wraz ze słabnięciem Cesarstwa Bizantyjskiego, do rywalizacji na Kaukazie przystąpili Turcy. Powstające wtedy na ziemiach kaukaskich państwa z reguły były słabe i uzależnione od wielkich sąsiadów. Rządy w nich sprawowali zazwyczaj przedstawiciele obcych dynastii. Jednak z czasem starali się oni wyrwać z zależności od centralnych ośrodków władzy i zakładać własne dynastie. Prowadziło to do usamodzielniania się politycznego rządzonych przez nich państw. Przykładem najlepiej ilustrującym ten proces jest historia średniowiecznej Gruzji. Podjęła ona

³ Plan „Pokoju Kaukaz” odwołuje się do wspólnoty celów narodów kaukaskich, wśród których naczelnym jest możliwość samodzielnego rozwoju przy wykorzystaniu zysków z eksploatacji bogactw naturalnych (głównie ropy naftowej).

⁴ R. Gaczeziladze, *Geograficzskoje i istoriczeskije faktory gosudarstwiennoego stroitielstwa w Zakawkazje*. „Kawkazskije Regionalnyje Issledowanija” nr 1/1996 (Tbilisi), s. 24-36.

⁵ S. Kiladze, *Jedinstwo Kawkaza: popytka wychoda iz krizisa*. „Tbiliskij Meridian” nr 1/1997, s. 20-22; nr 3/1997, s. 21-23.

⁶ O działalności konsulatu generalnego II RP w Tbilisi, por. A. Furier (oprac.), *Kraj Zakaukaski w relacjach dyplomatów II Rzeczypospolitej*. Poznań 1999, s. 7-35.

w XI i XII w. pierwszą udaną próbę wcielenia w życie idei jedności kaukaskiej, jednocząc w swoich granicach ziemie zakaukaskie od Morza Czarnego po Kaspijskie. Dlatego temu krajowi poświęcimy więcej uwagi.

Dla powstania niezależnego państwa gruzińskiego przełomowe znaczenie miało przyjęcie chrześcijaństwa w połowie IV w. przez władcę Kartlii (Iberii), kraju zajmującego tereny dzisiejszej centralnej Gruzji, Miriana. Wydarzenie to miało prawdopodobnie obok religijnego, także wymiar polityczny. Mirian był pierwszym władcą z dynastii irańskiego pochodzenia Chorsoidów, panującym w tym kraju. Za pomocą nowej religii starał się umocnić własną pozycję i uniezależnić się od władców perskich. Perskie pochodzenie nie zjednywało Mirianowi przychylności kapłanów miejscowych kultów tradycyjnych. W związku z tym, że największe zagrożenie stanowiło w owym czasie dla ziem gruzińskich państwo perskie, gdzie wyznawano zoroastryzm⁷, wybór chrześcijaństwa przez Miriana można traktować jako próbę szukania sojusznika, mogącego zrównoważyć wpływy Sasanidów i perskiej religii. Rozpoczęło to kształtowanie odrębności religijnej Gruzji, która z czasem stała się najważniejszym elementem odróżniającym ten kraj od mużułmańskiego otoczenia⁸.

Przyjęcie chrześcijaństwa przez władcę Iberii i nieco później Lazyki zapoczątkowało budowę kościelnych struktur organizacyjnych. Dopiero wtedy nowa religia mogła wzmocnić władzę monarszą. Początkowo powstały dwa biskupstwa: Iberii i Lazyki, które uznawały zwierzchnictwo patriarchy Antiochii (Iberii) i Konstantynopola z siedzibą w Phazis (dziś Poti) oraz Lazyki w Bicwindzie (Picunda) dla Abchazji. Jednak spór dogmatyczny o podwójną naturę Chrystusa doprowadził w V w. do rozłamu w Kościele Gruzji. Synod kościołów monofizyckich⁹ armeńskiego i iberyjskiego w mieście Dwin, odrzucił w 506 r. ten dogmat. Iberia stała się miejscem, do którego przybywali wyznawcy monofizytyzmu z krajów Azji Mniejszej, Syrii i Bliskiego Wschodu, gdzie byli prześladowani. Wydarzenie to było związane również z dążeniami ówczesnego władcy Iberii – Wachtanga Gorgasala (446-510), do stworzenia odrębnego kościoła iberyjskiego, kierowanego przez własnego zwierzchnika – katolikosa. W ten sposób ponad trzysta lat przed przejściem rządów przez własną dynastię w Gruzji istniała już niezależna organizacja kościelna¹⁰.

Postać Wachtanga Gorgasala jest warta odnotowania także z innego powodu. Za jego panowania stolica Iberii została przeniesiona z Mcchety do Tbilisi. Wybudowany w Mcchecie przez króla Miriana kościół *Sweti cchoweli* (gruz. Słup Życia) stał się centralną świątynią chrześcijańską w Gruzji. Na jego miejscu król Wachtang I wybudował potem katedrę dla pierwszego katolikosa Gruzji. Wiązało się to z zapoczątkowaniem usamodzielniania się i jednoczenia ziem

⁷ Zoroastryzm, zaratustryzm – nazwa od Zaratury, który żył między 1000-500 r. p.n.e. Był to reformator mazdaizmu, który stworzył system religijny oparty na walce światła (dobra) i ciemności (zła).

⁸ Obok Gruzji chrześcijaństwo na Zakaukaziu utrwaliło się tylko w sąsiedniej Armenii i w Cesarstwie Trapezunckim zajmującym tereny dzisiejszej południowo-zachodniej Gruzji i częściowo obecnej Turcji.

⁹ Monofizytyzm – doktryna teologiczna wyznawana przez monofizytów, zgodnie z którą Chrystus jako Bóg-człowiek ma dwie natury: boską i ludzką. Nie istnieje jednak w dwóch naturach, ponieważ natura boska pochłonęła ludzką. W V w. wykształciły się trzy grupy monofizytów: syryjska, ormiańska i egipska.

¹⁰ Por. M. Lordkipanidze, *Essays on Georgian History*. Tbilisi 1995, s. 11-21.

gruzińskich, wchodzących wtedy w skład dwóch państw: Iberii i Lasyki. Po śmierci króla Wachtanga Gorgasala (też Gorgasłana) Persja ponownie uzależniła od siebie Iberię i w Tbilisi rządy objął namiestnik perski – *marzpan*. Nowe władze tolerowały chrześcijaństwo, faworyzując jednak wyznawców zoroastryzmu i kolonistów perskich. Mccheta pozostała siedzibą katolikosy i centrum gruzińskiego chrześcijaństwa. Nawet zajmowanie Tbilisi przez najeźdźców w następnych stuleciach, nie dotyczyło bezpośrednio tego centralnego ośrodka Kościoła gruzińskiego. Pozycję tę Mccheta miała zachować aż po wiek XIX¹¹.

Tereny Gruzji były w następnych wiekach areną walk bizantyjsko-perskich, w których miejscowi władcy i ludność stawiali raz po jednej, a raz po drugiej stronie. Przykładem może być wojna bizantyjsko-perska toczona na początku VII w. Bizancjum zawarło wtedy sojusz z wywodzącymi się z nadwołżańskich stepów Chazarami, którzy w 626 r. po przejściu przez Kaukaz oblegali wraz z wojskami bizantyjskimi bez powodzenia Tbilisi. Ludność gruzińska wydatnie wspomogła perską załogę w obronie miasta. Gdy w następnym roku większe siły bizantyjsko-chazarskie zdobyły Tbilisi, zostało ono doszczętnie zniszczone, a jego mieszkańcy wymordowani. Rozciągnięte w ten sposób na całą Gruzję, z wyjątkiem leżącej w górach Swanetii, panowanie bizantyjskie było równoznaczne z likwidacją niezależności tego kraju. Wpłynęło to oczywiście na zasadniczą zmianę pozycji miejscowego kościoła. Po rezygnacji z zasady monofizytyzmu, Kościół gruziński ewoluował w kierunku Prawosławia. Zachował jednak autokefalię, czego oznaką było pozostawienie katolikosy na jego czele. Gruzja stawiała się bardzo wolno samodzielnym uczestnikiem gry politycznej w regionie kaukaskim¹².

Pojawienie się Arabów na Zakaukaziu w VII w. zmieniło w znaczący sposób istniejący tam układ sił politycznych. Arabowie byli wyznawcami islamu i początkowo prowadzili na Zakaukaziu politykę podobną do perskiej. Miejsce namiestników perskich w Tbilisi zajęli emirowie, którzy w IX-X w. doprowadzili do utworzenia na terenie Iberii własnego państwa, niezależnego od kalifatu bagdadzkiego. Lasyka pozostawała nadal w zależności od Bizancjum. Jednak osłabienie tego państwa umożliwiło władcom zachodniej Gruzji prowadzenie samodzielnej polityki. Przez prawie trzy stulecia zmieniła się zasadniczo sytuacja polityczna i konfesyjna na ziemiach gruzińskich. Pierwotnie bliższa chrześcijaństwu wschodnia Gruzja uległa wpływowi islamu, w zachodniej zaś zanotować można było znaczne postępy chrześcijaństwa. Centralny ośrodek państwa gruzińskiego przeniósł się z opanowanych przez Persów wschodnich regionów kraju na ziemie zachodniej Gruzji.

Szczególne znaczenie w procesie zrzucania zależności zewnętrznej odegrały w VIII i IX w. właśnie mniejsze państwa gruzińskie, leżące na terenie zachodniej Gruzji: Abchazja i królestwo Tao-Klardżeti, które założył pierwszy dynasta z rodu Bagratydów – Aszot Bagrationi (780-826). Ta rodzima dynastia miała rządzić Gruzją aż do aneksji kraju przez Rosję w 1801 r. Wnuk Aszota – Adarnase IV przyjął w 888 r. tytuł króla Gruzynów. Nadal pozostawał jednak sojusz-

¹¹ Mccheta nawet dzisiaj ma ogromne znaczenie symboliczne dla Kościoła gruzińskiego, traktowana jest już jednak raczej jako pomnik kultury. Pierwsze badania archeologiczne na terenie Mcchety przeprowadził w XIX w. niemiecki uczone F. Bayer. Por. *Sbornik swedenij o Kawkazie*. Tyflis 1875, T. II, s. 326-336 (rysunki w T. III).

¹² O polityce Bizancjum na tym terenie por. G. Ostrogowski, *Dzieje Bizancjum*. Warszawa 1966, s. 47-80, okres wczesny lata 324-610 i następne.

nikiem Bizancjum, nazywanym *kuropalatesem*. Dopiero w X w. udało się kolejnym władcom z dynastii Bagratydów – Dawidowi III i Bagratowi III – zjednoczyć ziemie gruzińskie. Istotną rolę odegrał w tym procesie popierający te wysiłki Kościół gruziński. Sprzyjała temu koniunktura polityczna: niepokoje polityczne w Cesarstwie Bizantyjskim doprowadziły do jego osłabienia. Sukcesy odnoszone przez kolejnych władców gruzińskich zaniepokoiły cesarzy bizantyjskich do tego stopnia, że zdecydowali się na początku XI w. rozpocząć wojnę z Gruzją. Cesarzowi Konstantynowi Monomachowi (1042-1054) udało się zająć większą część ziem gruzińskich. Nie pokonał jednak ostatecznie Bagrata IV (1027-1072), który w zamian za zrzeczenie się pretensji do ziem zajętych przez Konstantyna zachował niezależność¹³.

Powstanie państwa gruzińskiego, łączącego ludność mówiącą językami zaliczanymi do grupy języków kartwelskich, opierającą poczucie wspólnoty na jedności obyczaju, tradycji i wiary, miało ogromne znaczenie dla kształtowania się w średniowieczu jednego narodu gruzińskiego. Duże znaczenie dla umocnienia jego pozycji wśród innych ludów kaukaskich miała niezależność Kościoła gruzińskiego od zewnętrznych ośrodków władzy świeckiej i duchownej. W VIII w. katolikos Mchety uzyskał od patriarchy antiocheńskiego Teophilaktesa prawo zajęcia tronu bez wyświęcania w Antiochii. W następnym stuleciu Kościół gruziński uzyskał zezwolenie na wyrabianie oleju świętego, który dotychczas otrzymywano z Jerozolimy. Bardzo wzmocniła jego pozycję neutralność wobec walki toczonej na terenie Bizancjum. Wielu duchownych, którym odmawiano święceń w Konstantynopolu, zwracało się o nie do hierarchów gruzińskich. Wzmocniło to pozycję Kościoła gruzińskiego i doprowadziło do zjednoczenia kościołów zachodniej i wschodniej Gruzji. W pewnym sensie proces ten odzwierciedlał centralistyczne dążenia polityczne gruzińskich władców panujących w tym okresie.

Gruzja oddziaływała na inne ludy kaukaskie nie tylko politycznie, ale także kulturowo. Dlatego ogromne znaczenie dla utrwalenia jej pozycji miał rozwój kultury. Przejawił się on głównie w intensyfikacji ruchu monastycznego. Gruziańskie klasztory w kraju i za granicą stały się znanymi nie tylko na Kaukazie centrami nauki i kultury gruzińskiej (Dawid-Garedzi, góra Athos – w Palestynie). Wśród dokonań duchownych gruzińskich na pierwsze miejsce wysuwa się stworzenie przez nich alfabetu kościelnego (*mchedruli*). W V w. uczynił to uczony armeński Maszroc (Mesrop). Przy pomocy duchownych iberyjskich sporządził tablicę fonetyczną głosek języka gruzińskiego. Opierając się na założeniach alfabetu greckiego, opracował także pierwszy alfabet gruziński. Pierwsze inskrypcje w języku starogruziańskim pochodzą z tego okresu i zachowały się w klasztorze iberyjskim na terenie Palestyny oraz w gruziańskim Bolnisi. Prawdopodobnie pod koniec V w. Jakub z Curtawi napisał *Pasję świętej Szuszani* – pierwszy zabytek literatury gruziańskiej. Zapoczątkowało to jej bujny rozwój. Wśród twórców wyróżnili się: Piotr Iberyjczyk i Joane Laz. Za pośrednictwem klasztorów gruziańskich w Palestynie i na górze Athos (powstał w X w.) oraz kontaktów z greckimi ośrodkami monastycznymi, uczeni gruziańscy włączyli się w nurt rozważań filozoficznych i religijnych w ówczesnym świecie chrześcijańskim. Dokonania te wzmocniły także pozycję Gruzji w regionie kaukaskim.

¹³ O dynastii Bagratydów por. C. Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasic Chretienne de l'antiquite jusqu'au XIX^e siècle. Tables genealogiques et chronologiques*. Roma 1990.

Innym ich następstwem było zbudowanie nowoczesnego organizmu państwowego, którego funkcjonowanie zapewniali uczniowie licznych szkół klasztornych. W Gruzji utrwalił się podział ról społecznych. Zgodnie z nim obowiązki sekretarzy władców pełnili biegli w piśmie duchowni, którzy zajmowali się równocześnie dyplomacją¹⁴.

W XI w. samodzielnemu bytowi państwowemu Gruzji zagrozili Turcy seldżuccy, którzy opanowali kalifat bagdadzki. Po najeździe w 1080 r. król gruziński Jerzy II musiał uznać ich zwierzchnictwo i wypłacać coroczny haracz. Seldżycy zajęli także południowe i wschodnie dzielnice kraju z Tbilisi, w związku z czym gruziński ośrodek państwowy przeniósł się do zachodniej Gruzji, a stolicą państwa zostało Kutaisi. Panowanie tureckie, chociaż stosunkowo krótkie, zaznaczyło się okrucieństwami popełnionymi na ludności kraju, dlatego zyskało w historiografii gruzińskiej miano *didi turkoba* – wielkiego poturczenia. Zrzućenie jarzma tureckiego i odbudowa samodzielnej państwowości były dziełem Dawida IV (1089-1125). W istocie była to walka z muzułmańskimi sąsiadami, których skłócenie umiejętnie wykorzystał władca gruziński. Skorzystał także z pomocy przesiedlonych z Powołża Kipczaków (lub Połowców) – ludu pochodzenia tureckiego. Do decydującego starcia doszło pod Didgori 15 sierpnia 1121 r. Gruzini wspierani przez Kipczaków pokonali koalicję muzułmańską. Umożliwiło to oswobodzenie Tbilisi i rozpoczęcie od 1124 r. wypraw wojennych, dzięki którym poszerzono granice państwa. Rozpoczęło się budowanie jednego państwa kaukaskiego pod zwierzchnictwem gruzińskim¹⁵.

Największą potęgę osiągnęła średniowieczna monarchia gruzińska za panowania królowej Tamary (1184-1213). Granice państwa oparto o wybrzeże Morza Czarnego (na zachodzie) i Kaspijskiego (na wschodzie). Zreformowano, poczynając od czasów Dawida Budowniczego, wszystkie dziedziny życia państwowego. Ekspansja terytorialna państwa gruzińskiego doprowadziła do tego, że jego lennikami zostali także liczni władcy muzułmańscy na terenie Persji i Azerbejdżanu. Państwa te tworzyły strefę buforową, chroniącą Gruzję przed atakami sąsiadów. W ten sposób Gruzja, jako mocarstwo regionalne, stała się pod koniec średniowiecza liczącą się potęgą bliskowschodnią. Dlatego możliwe było dokonanie zjednoczenia ziem zakaukaskich pod berłem władców gruzińskich. Ważną rolę w tych wydarzeniach odgrywała religia chrześcijańska, która odróżniała Gruzję od muzułmańskiego otoczenia. Jednak monarchowie gruzińscy odnosili się tolerancyjnie do wyznawców innych religii, nie pozwalając na ich prześladowania. Stosunki między chrześcijanami i muzułmanami były w XII w. dobrze widoczne na przykładzie stolicy kraju. Chociaż Gruzini przeważali wśród ludności Tbilisi, to duże znaczenie ekonomiczne mieli także obcokrajowcy. Chrześcijańscy Ormianie zajmowali się głównie handlem, rękodzielo zaś było domeną muzułmanów: Arabów, Persów, Turków. Władcy gruzińscy, zabiegając o rozwój ekonomiczny kraju, starali się tolerować innowierców (czyli obcokrajowców) i stwarzać im dobre warunki życia. Zdarzało się, że odwiedzali meczety w czasie modłów, wydawali zarządzenia uwzględniające zasady ich wiary (dotyczyły np. świąt muzułmańskich).

¹⁴ O rozwoju kultury gruzińskiej w tym okresie por. Sz. Amiranaszwili, *Sztuka gruzińska*. Warszawa 1976.

¹⁵ Lata panowania Dawida IV, który z racji dokonań zyskał przydomek Budowniczego (gruz. – Agmaszenebeli), mają obszerną literaturę w języku gruzińskim. Por. D. Bagrationi, *Istoria Gruzji*. Tbilisi 1971 (tłum. na j. ros. A. A. Rogow).

Na pierwszym miejscu pozostawał w Gruzji pod koniec średniowiecza kościół chrześcijański, który dzięki nadaniom królewskim stał się silny ekonomicznie. Równocześnie chrześcijaństwo zaczęło w Gruzji odgrywać rolę ideologii państwowej gruzińskiej monarchii feudalnej. Społeczeństwo gruzińskie dzieliło się na cztery stany: król z rodziną i pomocnikami, sprawującymi najwyższe urzędy tworzyli pierwszy stan, kapłani – drugi, trzeci stan składał się z wolnych rodzin, czwarty stan złożony był z niewolników należących do króla¹⁶. Liczba wolnych rodzin zmniejszała się stopniowo, ponieważ ich członkowie zasilali szeregi ludności poddanej. Korzystając z tego i opierając się na tradycji, Kościół zmonopolizował oświatę. Duchowieństwo podzieliło się na klasztorne i prowincjonalne. Pierwsze miało poważne znaczenie polityczne, ponieważ obok siły ekonomicznej, rekrutowali się z niego doradcy królewscy, biskupi i osoby sprawujące ważne funkcje w sądownictwie i na dworze. Stosunki pomiędzy władcami i hierarchią kościelną układały się dobrze. Wyjątek stanowiły sporadyczne zadrażnienia na tle oceny moralnej poszczególnych zachowań władców (np. rozwód królowej Tamary). Władcy gruzińscy popierali własny Kościół, ponieważ stanowił on ważny element sprawowania władzy. Wyrazem tego były nadania, przywileje i fundowane w całym kraju kościoły. Do największych osiągnięć w tej dziedzinie należą katedry wybudowane w XI w. w Kutaisi, *Sweti cchoweli* w Mcchecie, Alawerdii w Kachetii. Przy licznych klasztorach powstały szkoły wyższe, a przy pozostałych szkoły niższego szczebla. Na najwyższym poziomie wykładano w akademiach przy klasztorach w Gelati (założona w XII w. koło Kutaisi), Ikalto (Kachetia), Sziomgwine (Kartlia). Obok teologii nauczano tam filozofii, prawa, a także pisano rozprawy historyczne i filozoficzne. Ostatnie zyskały rozgłos w całym ówczesnym świecie chrześcijańskim¹⁷.

Mimo ogromnych sukcesów politycznych i rozwoju wewnętrznego, od połowy XII w. nastąpiło stopniowe zmniejszanie się gruzińskiej strefy wpływów na Kaukazie. Historycy gruzińscy nie są zgodni co do przyczyn tego procesu. Wskazują jednak na błędy popełnione przez władców i osłabienie sprawności struktur państwowych. Doprowadziło to w XIII w. do ostatecznego załamania się średniowiecznego państwa gruzińskiego, spowodowanego atakiem mongolskim. Zawiodły rachuby na pomoc innych państw chrześcijańskich. Zdobyte przez Dżelal ed-Dina (władcę Chorczmu) w 1225 r. Tbilisi przestało być siedzibą królów gruzińskich, którzy przenieśli się do Kutaisi. Potem przez ponad sto lat Mongołowie rozciągali swoje zwierzchnictwo na ziemie gruzińskie, grabiąc je i rujnując. Dopiero zmiana koniunktury politycznej umożliwiła królowi Jerzemu V (1314-1346) ponowne zjednoczenie plemion gruzińskich. Podporządkował on sobie wszystkich wielmożów, a jedynie zabiegi zmierzające do ograniczenia prerogatyw Kościoła się nie powiodły.

Po krótkim okresie stabilizacji politycznej, ziemie gruzińskie stały się miejscem walki dwóch ówczesnych potęg: Złotej Ordy i wojsk Timura (też Tamerlana). Z tego starcia zwycięsko wyszli wojownicy Timura, którzy opanowali całe Zakaukazie¹⁸ Gruzji i centra państwowe: Tbilisi i Kutaisi zostały zniszczone, a kraj obrócony w ruinę. Król Bagrat V wzięty do niewoli musiał

¹⁶ J. Kawtaradze, *Gruzja w zarysie historycznym*. Warszawa 1929, s. 46.

¹⁷ Por. B. Gębarski, *Piętnaście wieków literatury gruzińskiej*. „Przegląd Orientalistyczny” nr 61/1967.

¹⁸ Mongołowie byli wyznawcami szamanizmu i czcili bóstwa nieba (Tengri) i ziemi (Etugen) oraz duchy przodków i demony.

przyjąć islam. Zachował dzięki temu życie i po odzyskaniu wolności podjął walkę z najeźdźcami. Dopiero po śmierci Timura w 1405 r. nastąpiła w Gruzji stabilizacja polityczna. Kraj był jednak straszliwie zniszczony: z ok. 5 mln ludności w XII w., pozostało ok. 1 mln. Najdotkliwiej odczuły skutki najazdów miasta, w których liczba ludności zmniejszyła się do 10% stanu sprzed najazdów mongolskich¹⁹.

Głęboki kryzys średniowiecznego państwa gruzińskiego nie zakończył się na utracie jego zwierzchnictwa nad Kaukazem Południowym. W XV w. doprowadził do rozpadu scentralizowanej gruzińskiej monarchii feudalnej. Początkowo powstały trzy odrębne królestwa rządzone przez władców z dynastii Bagratydów: Kartlia (ze stolicą w Tbilisi), Kachetia (Zagemi) i Imeretia (Kutaisi). Z czasem powstało także kilkanaście księstw (*samtawro*) i mniejszych posiadłości możnowładczych (*satawado*), które praktycznie uniezależniły się od władców poszczególnych dzielnic. Położyło to ostatecznie kres marzeniom o zjednoczeniu Kaukazu w granicach państwa gruzińskiego.

Gruzini, jako jedyny naród kaukaski, stworzyli w średniowieczu na Kaukazie tak silny organizm państwowy, że mógł się on podjąć realizacji idei państwa ogólnokaukaskiego. Ostateczne niepowodzenie tych wysiłków miało wiele przyczyn. Najważniejszą z nich wydaje się jednoczenie ziem kaukaskich w oparciu o hegemonię jednej, gruzińskiej, grupy etnicznej. Musiało to wzbudzić niezadowolenie pozostałych uczestników tego procesu i – poprzez ruchy odśrodkowe, połączone z polityką sąsiednich państw – doprowadziło do likwidacji stworzonego państwa.

II. JEDNOŚĆ KAUKASKA POD BERLEM CARSKIM

Przez pięć stuleci po rozpadzie w XIII w. monarchii gruzińskiej Kaukaz był miejscem ścierania się wpływów tureckich z perskimi. Żadnemu z tych państw nie udało się zdobyć wyraźnej przewagi i podporządkować sobie całego regionu. Linia podziału stref wpływów między nimi przebiegała południkowo na terenie dzisiejszej Armenii i wschodniej Gruzji. Dopiero przystąpienie do rywalizacji o Kaukaz Rosji w XVIII w. zmieniło ten stan rzeczy. W stosunkowo krótkim czasie, bo przez około pół wieku, Rosja podporządkowała sobie cały Kaukaz. Zapoczątkowało ten proces przyłączenie Królestwa Wschodniej Gruzji, które szukając ratunku przed muzułmańskimi sąsiadami poprosiło Rosję o opiekę. W zamian za obietnicę autonomii wewnętrznej, Rosja zobowiązała się do obrony zewnętrznych granic tego kraju. Podpisany w 1783 r. traktat georgijewski między tymi państwami zapewniał wschodniej Gruzji szeroką autonomię w ramach Cesarstwa Rosyjskiego. Wkrótce został jednak zerwany przez Rosję, która ogłosiła włączenie Królestwa Wschodniogruzjińskiego do Cesarstwa (1801). Przez następne kilkadziesiąt lat podporządkowano władzy carskiej pozostałe państewka gruzińskie. Rozdrobnienie feudalne kończyło się więc poprzez likwidację panowania miejscowej dynastii. Podobny los spotkał w tym czasie również pozostałe kraje kaukaskie. Opanowane najszybciej ziemie gruzińskie stanowiły dla Rosjan

¹⁹ Okres walk z Turkami, Persami i Arabami został szczegółowo opisany przez gruzińskich historyków. Stał się on zasadniczym elementem kształtującym w przeszłości gruzińską świadomość narodową. Jej podstawą była świadomość zagrożenia ze strony muzułmańskich sąsiadów. Por. I. Dżawachiszwili, *Istoria gruzińskiego naroda*. Tbilisi 1949.

bazę wypadową przy realizacji ich imperialnej polityki na Kaukazie. Najsilniejszy opór napotkały poczynania rosyjskie na Kaukazie Północnym, gdzie opór mieszkańców wzmacniał czynnik religijny – islam. Ostateczne przyłączenie tej części Kaukazu do Rosji nastąpiło dopiero po zakończeniu w 1864 r. wojny kaukaskiej²⁰.

Południowi sąsiedzi ludów kaukaskich nie pozostawali bierni wobec umacniania się Rosji na tym terenie. Persja i Turcja stoczyły z Rosją od końca XVIII w. do 1914 r. kilka wojen, w których jednak zostały pokonane. Dzięki temu Rosja poszerzyła nawet stan posiadania w tym regionie, przesuując swoje granice na południe. W ten sposób do Kaukazu przyłączono były tereny kaukaskie od kilku wieków znajdujące się pod panowaniem władców tureckich i perskich – z gruzińskim Lazystanem i ziemiami armeńskimi na czele (od Karsu i Erzerumu po Ardagan). Równocześnie z walką o granice zewnętrzne Kaukazu Rosjanie zapoczątkowali politykę wewnętrzną mającą na celu całkowite zlikwidowanie odrębności przyłączonych ziem od reszty imperium. Wykorzystano w tym celu metody administracyjne, poczynając od podziału kraju na gubernie, kraje i obwody, a kończąc na wprowadzeniu rosyjskiego porządku prawnego. Do kontrolowania sytuacji na Kaukazie wykorzystywano umiejętnie występujące na jego terenie konflikty etniczne. Dlatego, na przykład, w wojnie z góralami północnokaukaskimi licznie brali udział przedstawiciele innych narodowości kaukaskich²¹. Innym przykładem wykorzystywania waśni religijnych i etnicznych między narodami kaukaskimi był podsycany przez Rosjan konflikt azersko-ormiański, który przejawiał się w licznych pogromach i aktach przemocy. Władze z reguły zajmowały oficjalnie stanowisko niezaangażowanego obserwatora²².

Naczelnym założeniem rosyjskiej polityki na Kaukazie w XIX w. było eliminowanie na tym terenie elementów obcych i wrogich panowaniu rosyjskiemu. W tym celu popierano mniejsze grupy etniczne szukające oparcia w Rosji. Przykładem eliminowania niepożądanych przez Rosjan grup etnicznych było wysiedlenie wielotysięcznej rzeszy muzułmanów z wybrzeża Morza Czarnego do Turcji w latach 70. Wydarzenie to określane jest w historiografii mianem *machadżirstwa*. Całkowicie zmieniło ono etniczną mapę gruzińskiego wybrzeża Morza Czarnego²³. Przykładem niewielkiej grupy etnicznej, która cieszyła się dużym poparciem władz rosyjskich byli Osetyjczycy. Jest to szczególnie dobrze widoczne przy analizie osadnictwa osetyjskiego na terenie Gruzji w XIX w. Rosjanie popierali zwarte osadnictwo Osetyjczyków na tych terenach, przez umożliwienie im zakładania etnicznych jednostek administracyjnych (powiatów). Doprowadziło to w końcu do utworzenia na terenie Gruzji po rewolucji 1917 r. jednostki autonomicznej – Południowej Osetii. Od tej pory władze centralne

²⁰ Jednym z najważniejszych następstw nacisku rosyjskiego na Północny Kaukaz było przyspieszenie zachodzących tam procesów narodowo- i państwowotwórczych. Znalazły one swój wyraz w utworzeniu dwóch państw, tzw. imamatów. Por. M. M. Blijew, W. W. Diegojew, *Kaukazkaja wojna*. Moskwa 1994, 592 s.

²¹ Przykładem był udział przedstawicieli licznych narodów kaukaskich w walkach z największym powstaniem na ziemiach dzisiejszej Czeczenii i Dagestanu pod wodzą Szamila. Por. W. Potocki, *Abdullah i Houwaldt wspomnienie 29. sierpnia 1832 w obozie pod Germeńczukiem w Ziemi Czeczenów*. „Biblioteka Warszawska” T. I, 1841, s. 376-382.

²² W. A. Starosielskij, *Kaukazskaja drama*. Sankt Petersburg 1906.

²³ G. Dżidzarja, *Machadżirstwo i problemy historii Abchazii XIX stulecia*. Suchumi 1975, 526 ss.

wykorzystywały tę grupę etniczną jako element politycznego nacisku na Gruzję. Proces ten zyskał w gruzińskiej literaturze naukowej miano *osianoba* (osetyjszczyzna)²⁴. Podobne znaczenie dla rozbijania jedności terytorialnej Gruzji miało osiedlanie po 1829 r. Ormian na historycznie gruzińskich ziemiach Dżawachetii. Doprowadziło to do powstania licznej kolonii ormiańskiej w tym regionie, która zdominowała jego strukturę etniczną²⁵.

Należy przy tym podkreślić, że polityka rosyjska na Kaukazie uwzględniała w pewnym zakresie jego specyfikę. Znalazło to wyraz w jego podziale administracyjnym, który obok guberni tworzyły kraje i obwody. Uznając za miejscowe centrum Tbilisi, umieszczono w nim siedzibę namiestnictwa kaukaskiego. Namiestnikowi podlegały zarówno ziemie zakaukaskie, jak też północnokaukaskie. Jednak te posunięcia władz centralnych były w istocie wymuszone i miały na celu sprawniejsze zarządzanie przyłączonymi do Rosji ziemiami oraz ich pełniejszą eksploatację. Z ostatnim celem wiążą się pewne pozytywy rosyjskiego panowania na Kaukazie w XIX w. Mimo że polityka rosyjska w stosunku do Kaukazu była początkowo w istocie polityką kolonialną, to sama konieczność eksploatacji złóż mineralnych wymusiła na władzach realizację wielu inwestycji. Obejmowały one głównie przebudowę systemu łączności z Rosją, najpierw przez budowę dróg bitych, a później także połączeń kolejowych i, wraz z rozpoczęciem eksploatacji złóż ropy bakijskiej, także rurociągów. Rosjanie zbudowali system szkolny oraz założyli pierwsze instytucje i organizacje kulturalne. W największych miastach Kaukazu obok szkół i teatrów powstały towarzystwa naukowe i szpitale. Przemiany te najbardziej zmieniły oblicze Tbilisi (do 1936 Tyflis), które do wybuchu I wojny pełniło funkcję prawdziwego centrum kaukaskiego i upodobniło się do innych miast rosyjskich. Oczywiście celem tych działań było pełne zespolenie przyłączonych ziem z resztą państwa. Oznaczało to zwycięstwo idei imperialnej, w drugiej połowie XIX w., nad ideą kolonialną. Kraje kaukaskie miały się przekształcić w odległe prowincje, a ich ludność miała zostać zasymilowana.

Przy wszystkich ograniczeniach, wynikających z restrykcyjnej polityki władz carskich wobec Kaukazu, należy podkreślić, że właśnie w XIX w., wbrew założeniom politycznym, powstał rzeczywisty fundament łączący narody kaukaskie. Tworzyły go przekonania i postawy tamtejszej inteligencji. Opisane przemiany umożliwiły bowiem wykształcenie zastępów miejscowej inteligencji. Paradoksalnie, grupa powstała w wyniku XIX-wiecznych przemian politycznych na Kaukazie (tzn. jego przyłączenia do Rosji) stała się z czasem główną siłą dążącą do uniezależnienia się od niej. Rozumiała ona przy tym bliskość kulturową wszystkich narodów kaukaskich i dążyła do zachowania istniejących między nimi więzi. Nic też dziwnego, że po wydarzeniach rewolucyjnych w Rosji na początku XX w. właśnie ta grupa przejęła kierownictwo w ruchu przemian politycznych na Kaukazie. Miejscem ogniskującym te procesy pozostawało nadal regionalne centrum – Tbilisi. W tym mieście zrealizowano kolejne inicjatywy ogólnokaukaskie.

²⁴ W. Itoniszwili, *Osietinszczina*. W: *Osietinskij wopros*. Red. A. Bakradze, L. Tatiszwili. Tbilisi 1994, s. 209-229.

²⁵ W XX w. stało się to powodem zadrażnień w stosunkach gruzińsko-ormiańskich. Por. A. Kuchianidze, *Armianskoje i azerbejdżanskoje mienszinstwa w Gruzii. O nacionalnoj i wnesznej politykie w Gruzii*. W: *Etniczieskije i regionalnyje konflikty Ewrazii*. T. 1, *Centralnaja Azija i Kawkaz*. Red. A. Małaszenko, B. Koppiters, T. Trenin, Moskwa 1997, s. 172-180.

III. DROGA DO RADZIECKIEGO MODELU INTEGRACJI KAUKAZU 1917-1922

Wybuch rewolucji bolszewickiej w Rosji w 1917 r. stworzył korzystne warunki dla realizacji dążeń niepodległościowych wszystkim narodom mieszkającym w granicach byłego Cesarstwa Rosyjskiego. Należy dodać, że kaukaskie elity polityczne wykazywały dużą aktywność w tym kierunku już przed rewolucją. Na Kaukazie działały liczne partie polityczne, a delegaci wybierani z tego terenu aktywnie uczestniczyli w obradach rosyjskiej Dumy Państwowej. Kaukaskie siły polityczne różniły się pod względem ideologicznym, jednak dominowały programy oparte na elemencie nacjonalistycznym. Ważną ich częścią było określenie stosunku do Rosji. Część polityków kaukaskich uważała, że należy dążyć do oderwania się od niej, inni chcieli zachowania istniejących związków, zmieniając nieco ich formę. Dlatego gdy wybuchła w 1917 r. rewolucja, powołany przez Rząd Tymczasowy Specjalny Komitet Zakaukaski²⁶, uzyskał początkowo poparcie większości miejscowych partii politycznych. Rozciągał on swoje zwierzchnictwo także na Północny Kaukaz. Równoległe jednak postępował proces rozdzielania terytorium Kaukazu zgodnie z zasadą przynależności etnicznej, co oznaczało wzmocnienie obozu antyrosyjskiego.

Brak porozumienia między zwolennikami orientacji porozumienia z Rządem Tymczasowym a jego przeciwnikami, zaostrzyła dodatkowo komplikująca się na Kaukazie sytuacja polityczna. Zagrożenie agresją turecką było jej najważniejszym elementem. Dlatego w sposób nieco wymuszony zwyciężyła początkowo opcja antyrosyjska. Opozycja zwolenników i przeciwników zachowania związku z Rosją miała różne formy na Kaukazie Północnym i Zakaukaziu. Orientację antyrosyjską reprezentowała istniejąca od listopada 1917 r. na terenach od Północnej Osetii po Dagestan niezawisła republika – Związek Górali Północnego Kaukazu. Później dodano do nazwy słowo „Połączonych” (przed Górali) i zaczęto używać zamiennie także określenia Republika Górską. Należy podkreślić, że obok górali kaukaskich to quasi-państwo tworzyły także inne grupy ludności zamieszkującej na tych terenach. Szczególnie ważne było poparcie republiki przez Kozaków, którzy do niedawna stanowili jedną z podpór rosyjskiego panowania na Kaukazie. Republika Górską zawarła porozumienie z Niemcami, a na jej czele stanął Czeczen – Abduł Medżid Czermojew. Władze republiki proklamowały najszybciej na Kaukazie, bo zaraz po przewrocie bolszewickim w 1917 r., oderwanie się od Rosji. Jednak narody Kaukazu Północnego nie miały silnych tradycji własnej państwowości. Bliskość Rosji była czynnikiem, który zdecydował, że ich niepodległość nie przetrwała długo. Przeciwno Republice Górskiej wystąpili zarówno bolszewicy, jak też biali generałowie. Już wiosną 1918 r. oddziały Armii Ochotniczej gen. Antona Denikina podporządkowały sobie ponownie te tereny. Inną próbą emancypacji politycznej Kaukazu Północnego było powołanie do życia Związku Południowo-Wschodniego, do którego akces zgłosili obok górali kaukaskich także Kozacy nadterechni. Także ta inicjatywa nie przetrwała długo. Walki w poszczególnych regionach, opanowywanych kolejno przez bolszewików, trwały nadal. W Czeczenii, na przykład, powstania antybolszewickie wybuchały sporadycznie jeszcze w następnych dwóch dziesięcioleciach. Tereny te zostały, jak cały Kaukaz Północny, włączone w skład RSFRR²⁷.

²⁶ OZAKOM – (ros.) *Osobyj Zakawkazskij Komitet*, Specjalny Komitet Kaukaski.

²⁷ O Republice Górskiej por. Ahmed Calikow (vel Całykaty), *Walka o wolność gór Kaukazu*. Praga 1928. O powstaniach czeczeńskich pisałem w: A. Furier, *Czeczenia i jej mieszkańcy w oczach Polaków*. „Etnografia Polska” 1997, T. XLI, z. 1-2, s. 121-146.

Zakaukazie różniło się zasadniczo od reszty Kaukazu. Na jego terenie mieszały trzy narody, z których dwa: Gruzja i Armenia, miały długą historię własnej państwowości. Azerbejdżan²⁸ nie mógł się tym poszczycić, ale podobnie jak Gruzja i Armenia wykształcił na początku XX w. własną klasę polityczną, dążącą do samookreślenia narodowego²⁹. Górska bariera Kaukazu oddzielała ziemię trzech krajów zakaukaskich od Rosji, utrudniając jej bezpośrednią interwencję (wyjątek stanowił Azerbejdżan). Zagrożenia zewnętrzne, wśród których, obok rosyjskiego, najpoważniejsze stanowiły w 1918 r. ekspansjonizm turecki i polityka Persji, skłoniły początkowo działaczy politycznych z krajów zakaukaskich do podejmowania wspólnych inicjatyw politycznych. Największe znaczenie miało wśród nich zwołanie 10 lutego 1918 r. w Tbilisi Sejmu Zakaukaskiego. Złożone ze 112 posłów Zgromadzenie Zakaukaskie, tak nazywano Sejm, miało połączyć przedstawicieli wszystkich ważniejszych sił politycznych regionu. Weszli do niego obok delegatów do Konstytuanty z terenu Zakaukazia (1/3 składu) także przedstawiciele innych partii politycznych w liczbie odpowiadającej proporcjonalnie liczbie uzyskanych głosów w wyborach. Dominowali więc w składzie Sejmu przedstawiciele trzech partii socjaldemokratycznych: gruzińscy mienszewicy³⁰ (32 mandaty), azerscy musawatyści³¹ (29 mandatów) i ormiańscy dasznacy³² (27 mandatów). Na czele tej instytucji, która początkowo nie dążyła jeszcze otwarcie do oderwania od Rosji, stał Gruzin – Nikołoz Czeheidze. Fakt ten w połączeniu z największą liczbą mandatów mienszewickich i miejscem obrad Sejmu (Tbilisi), decydował o dominacji w nim polityków gruzińskich.

Sejm Zakaukaski, pełniąc funkcję ogólnokaukaskiego organu przedstawicielskiego, zajął się porządkowaniem sytuacji wewnętrznej na Kaukazie Południowym. Komisariat Zakaukaski, pełniący funkcję rządu, rozpoczął emisję własnej waluty, czyli bonów (tzw. ruble zakaukaskie) oraz zapowiedział likwidację różnic stanowych i wywłaszczenie części wielkiej własności. Podporządkowanie się Sejmowi władz Republiki Górskiej stwarzało teoretycznie możliwość rozciągnięcia zwierzchnictwa tego organu władzy na większą część Kaukazu. Praktycznie było to niemożliwe, ponieważ Republika Górską została wkrótce obalona, a jej władze rezydujące w Tbilisi nie miały możliwości praktycznego działania,

²⁸ Do XX w. nie tylko nie istniało państwo o nazwie Azerbejdżan, ale nawet jego mieszkańców określano, jako „szyickich muzułmanów” lub „Turków mieszkających na obszarze nad Morzem Kaspijskim”. Dopiero po włączeniu Azerbejdżanu jako republiki w skład ZSRR zaczęto podkreślać ten element etniczny, uznając go za mniej groźny od religijnego (islam) i językowego (tureckiego).

²⁹ Opisuje to dokładnie T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, Islam i narodowość w podzielnym kraju*. Warszawa 1998, s. 51-82.

³⁰ Mienszewicy – członkowie mniejszościowego odłamu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, który powstał po jej rozpadzie na IV Ogólnorosyjskiej Konferencji SDPRR w Pradze (styczeń 1912). Dominowali wśród gruzińskich partii politycznych. Reprezentowali tam orientację socjaldemokratyczno-nacjonalistyczną. Większość w SDPRR stanowili bolszewicy (od ros. *bolszinstwo* – większość).

³¹ Musawatyści – członkowie Muzułmańskiej Partii Demokratycznej „Mussawat” rządzącej od 1918 r. w Azerbejdżanie. Orientacja panislamska partii uległa z czasem zmianie na nacjonalistyczną, azerbejdżańską.

³² Dasznacy – członkowie nacjonalistycznej partii Dasznakution, rządzącej w latach 1918-1920 w Armenii. Orientacja nacjonalistyczna.

poza wydawaniem tam gazety „Wolnyj Goriec” i wspieraniem działalności Komitetu Pomocy Góralom³³.

Do samodzielnego działania na arenie międzynarodowej zmusił Sejm Zakaukaski rozwój sytuacji politycznej. Zagrożenie tureckie spotęgowało się po podpisaniu przez Rosję 3 marca 1918 r. niekorzystnego dla Zakaukazia pokoju brzeskiego. Zgoda bolszewików na powrót do linii granicznej rosyjsko-tureckiej sprzed 1878 r. oznaczała oddanie Turcji ziem Wschodniej Anatolii, które Gruzja i Armenia uznawały za swe rdzenne terytoria. W związku z tym Sejm Zakaukaski zaproponował Turcji przystąpienie do rokowań dwustronnych turecko-zakaukaskich. Turcja skwapliwie skorzystała z bezpośredniej możliwości rozwijania swoich stosunków z Zakaukaziem, bez udziału Rosji. Wzmacniało to realnie jej pozycję w całym regionie. Dlatego już 12 marca 1918 r. rozpoczęły się w Trapezuncie (obecnie Trabzon) rozmowy turecko-zakaukaskie. Wygórowane żądania tureckie doprowadziły szybko do ich zerwania, ale oznaczało to faktyczne rozpoczęcie samodzielnej aktywności politycznej Zakaukazia na arenie międzynarodowej. Niepowodzenie rozmów oznaczało wznowienie działań wojennych przez oddziały tureckie. Po zajęciu przez Turków Adżarii, atak ich wojsk został powstrzymany na ziemiach zachodniej Gruzji. Umożliwiło to powrót do stołu rokowań. Konferencja w Batumi nie doprowadziła jednak do zawarcia porozumienia.

Samotna walka z Turcją skłoniła polityków zakaukaskich do ostatecznego zerwania stosunków z Rosją. Odpowiednią uchwałę w tej sprawie Sejm Zakaukaski podjął 22 kwietnia 1918 r. i proklamował równocześnie utworzenie niezawisłego państwa – Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej. Sprzeczności interesów między Gruzinami, Ormianami i Azerami były jednak zbyt duże, aby można było utrzymać zakaukaską jedność w takiej formie. O ile Gruzini i Ormianie zajmowali zdecydowaną pozycję antyturecką, to wyznający islam Azerowie liczyli na pomoc tego mułumańskiego państwa w realizowaniu własnych celów politycznych³⁴. Przy tym nawet Gruzinów i Ormian dzieliły spory o przebieg wspólnej granicy. Dlatego Republika Zakaukaska rozpadła się już po 35 dniach istnienia. Była jednak pierwszym państwem realizującym ideę jedności kaukaskiej, które zostało powołane do życia przez samych Kaukazczyków. Wydarzenie to zapoczątkowało nowy jakościowo etap w rozwoju idei jedności kaukaskiej, ponieważ po raz pierwszy jedność Kaukazu nie opierała się na hegemonii jednej grupy etnicznej. Była wspólnym dziełem jego mieszkańców.

Na miejscu Republiki Zakaukaskiej powstały w maju 1918 r. trzy państwa narodowe. Pierwsi Gruzini proklamowali 26 maja 1918 r. utworzenie niepodległego państwa – Demokratycznej Republiki Gruzjińskiej. W dniu rozwiązania się Sejmu Zakaukaskiego odbyło się zebranie Rady Narodowej Gruzji, które przyjęło Akt Niepodległości. Zawierał on preambułę i siedem tez generalnych. Preambuła

³³ O działalności Sejmu Zakaukaskiego najnowsze opracowanie jest dziełem gruzińskiego uczonego, por. A. Menteszaszwili, *Zakaukaskij Sejm i političeskije partii regiona*. „Literaturnaja Gruzja” nr 1-2, Tbilisi 1996, s. 260-284; nr 1-7 1997, s. 203-215.

³⁴ Antytureckie stanowisko Armenii wynikało także z doświadczeń masakry Ormian przez Turków w czasie I wojny światowej. Zginęło w niej ok. 1,5 mln Ormian. Gruzini z kolei obawiali się podobnie jak Ormianie aneksji ich południowych prowincji i zagrożenia niepodległości kraju. Azerowie, nazywani też Turkami kaukaskimi lub oguzyjskimi, należą do grupy ludów tureckich i na tym opierali swe rachuby na pomoc turecką.

odwoływała się do wielowiekowej historii własnej państwowości. Podkreślała, że po dobrowolnym przyłączeniu się do Rosji w XVIII w., Gruzja została pozostawiona bez opieki po 1917 r. i dlatego jest zmuszona do „utworzenia własnej organizacji państwowej, aby oprzeć się wrogiemu jarzmu”³⁵. Słowo „jarzmo” odnosiło się oczywiście do zagrożenia tureckiego. Tezy zawarte w Akcie określały charakter państwa i zasady na jakich miało się ono opierać. Zapowiadały zwołanie Konstytuanty. Do tej pory władzę w kraju miała sprawować Gruzińska Rada Narodowa. Podobnie, jak Gruzini, postąpili także po dwóch dniach politycy w pozostałych dwóch krajach zakaukaskich³⁶.

Ogłoszenie niepodległości przez kraje zakaukaskie nie oznaczało bynajmniej końca wysiłków zmierzających do uregulowania stosunków wzajemnych. Temu celowi służyła zwołana w listopadzie 1918 r. w Tbilisi międzynarodowa konferencja z ich udziałem. Po niepowodzeniu pierwszego spotkania, w którym nie wzięli udziału Ormianie, kolejne tury rokowań w 1919 i 1920 r. przyniosły już konkretne rezultaty. Powołano komisje robocze, które miały się zająć rozpatrzeniem spornych kwestii granicznych. Opracowano ustawę o powołaniu międzynarodowej organizacji regionalnej pod nazwą Rada Zakaukaska. W założeniach miał to być organ pozwalający realizować wspólne, kaukaskie cele polityczne na arenie międzynarodowej. Chociaż ustawę o powołaniu Rady przyjęto w pierwszym czytaniu, to jej założenia nie udało się zrealizować z powodu rozpoczętej w kwietniu 1920 r. agresji bolszewickiej na Zakaukazie.

Bolszewicy nie pozostawali bierni wobec przemian zachodzących na Zakaukaziu. Ich aktywność miała dwojaki charakter. Na arenie międzynarodowej dążyli do izolacji nowo powstałych państw zakaukaskich twierdząc, że jest to terytorium rosyjskie. Równocześnie podejmowali wysiłki zmierzające do stworzenia jednolitego frontu antykaukaskiego wspólnie z Persją i Turcją. Pierwsze porozumienie o podziale stref wpływów na Zakaukaziu Rosja bolszewicka osiągnęła z Persją już w lutym 1920 r. Podobne porozumienie wypracowano z Turcją w roku następnym, a traktat podpisano nieco później w Moskwie. W efekcie Zakaukazie zostało podzielone między trzy sąsiednie mocarstwa. Rosja zachowała panowanie nad jego większą, północną częścią, tracąc na rzecz Turcji tereny będące dotąd w jej władaniu na południe od rzeki Czoroch. Południowe dzielnice straciła też Armenia, a Azerbejdżan został praktycznie podzielony na dwie części sowiecką z Baku i perską z Tebrizem³⁷.

Państwa zakaukaskie nie potrafiły obronić swojej niepodległości. Zwycięstwo bolszewików w Gruzji zakończyło w 1921 r. proces ponownego podporządkowywania tego obszaru Rosji. Całą władzę w regionie sprawowało w tym czasie Kaukaskie Biuro (tzw. Kawbiuro), tj. filia Rosyjskiej Komunistycznej Partii bolszewików. Komuniści kaukasy próbowali zachować elementy samodzielności w stosunkach między krajami regionu. Jednak wysiłki te się nie powiodły. Wchodząc w skład państwa unitarnego, Kaukaz został w pełni poddany prawom w nim obowiązującym. W istocie zajął on znów miejsce, które próbował opuścić po 1917 r. Jedyna różnica polegała na tym, że miejsce carów zajęli działacze

³⁵ Polski tekst gruzińskiego Aktu Niepodległości zamieściła jednodniówka wydana w Warszawie z okazji obchodów rocznicy niepodległości Gruzji, por. „Pro Georgia” z 1922 r.

³⁶ Obszerniej o tym por. W. Materski, *Georgia rediviva...*

³⁷ Los Azerów, którzy zostali poddani perskiemu był chyba najcięższy. Mimo kilku powstań nie udało im się połączyć z resztą kraju i poddani zostali polityce intensywnej asymilacji. Por. T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja...*, s. 125-159.

bolszewicy, którzy zaproponowali nowe hasła dla realizacji starych celów panowania rosyjskiego na Kaukazie.

Tendencje odśrodkowe były w latach 20. na Kaukazie tak silne, że bolszewicy początkowo nie czuli się tam pewnie. Dlatego, tłumiąc zbrojnie wszelkie przejawy oporu, przy pomocy terroru zlikwidowali całą opozycję polityczną. Równocześnie zostawili jednak przez pewien czas bardzo ograniczoną autonomię temu regionowi³⁸. Realizacji tego celu służyło powołanie do życia przez zwołaną 12 marca 1922 r. w Tbilisi konferencję pełnomocnych przedstawicieli trzech utworzonych już wcześniej republik radzieckich: Federacyjnego Związku Niepodległych Socjalistycznych Republik Azerbejdżańskiej, Armeńskiej i Gruzińskiej. W grudniu tego samego roku Zjazd Rad w Baku przekształcił ją w Zakaukaską Socjalistyczną Federacyjną Republikę Radziecką (ZSFRR). Uchwalona została konstytucja i wybrane władze tego państwa. Dwa tygodnie później ZSFRR razem z socjalistycznymi republikami: Rosyjską (Związek Socjalistycznych Federacyjnych Republik Radzieckich), Białoruską i Ukraińską, utworzyły Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR).

ZSFRR istniała tylko kilkanaście lat, które były potrzebne bolszewikom do umocnienia ich bazy politycznej. W tym czasie obok likwidacji opozycji politycznej doszło także do istotnych przesunięć w ramach zakaukaskiej części partii bolszewickiej. Już na początku lat 20. dominującą pozycję w strukturach władzy zdobyła zwalczająca kontrrewolucjonistów *CzeKa*. Na jej szefa szybko wyrósł, dzięki poparciu Stalina, Ławrentij Beria. Razem ze swoim protektorem i Sergo Ordżonikidze kierował orientacją stawiającą na zdecydowane, siłowe rozwiązania. Grupa określana mianem „narodowych komunistów” zabiegała o zachowanie pewnej odrębności Zakaukazia i stosowanie łagodniejszych metod podczas wprowadzania przemian ustrojowych. Kierowali nią Budu Mdiwani i Filip Macharadze. Obsadzono nimi najważniejsze stanowiska we władzach zakaukaskich (prezydenta, premiera itp.), co stwarzało złudzenie dominacji tej grupy. Jednak po umocnieniu się Berii u władzy i zmianie koniunktury politycznej i ekonomicznej pod koniec lat 20., *CzeKa* z łatwością odsunęła ich od władzy. Beria mógł wtedy rozpocząć propagandowy szum wokół swego protektora – „twórcy organizacji bolszewickiej na Zakaukaziu” Józefa Stalina, co zapoczątkowało okres tzw. kultu jednostki³⁹.

O funkcjonowaniu ZSFRR nie wiemy zbyt wiele, a oficjalne dane niewiele mają wspólnego z rzeczywistością. Koncentrują się bowiem na sukcesach budownictwa socjalistycznego w tym okresie. Sporo dowiadujemy się z raportu sporządzonego przez posła II RP w ZSRR, Stanisława Patka. W 1927 r. odbył on podróż do Tbilisi, odwiedzając przy okazji także Baku i Batumi. Chociaż jego pobyt w Tbilisi trwał tylko trzy dni, to czas ten wykorzystano znakomicie. Szczegółowo opracowany program pobytu, zawierał spotkania z miejscowymi politykami i dyplomatami innych państw akredytowanymi w Tbilisi (Persji, Turcji i Włoch). Byli wśród nich prezydent Federacji Micha Cchakaja i prezydent Gruzji Filip Macharadze⁴⁰.

³⁸ Polityka zastosowana przez bolszewików na Kaukazie najlepiej jest widoczna na przykładzie Gruzji, gdzie poprzez terror doprowadzili do rozbitcia opozycyjnych partii politycznych z mienszewicką na czele. A. Knight, *Beria. Prawa ręka Stalina*. Warszawa 1996; M. Macaberidze, *CzK i polityczeskie partii Gruzii*. „Tbiliskij Meridian” nr 4 nojabr-dekabr 1997, Tbilisi, s. 21-22.

³⁹ A. Knight, *Beria...*, s. 35-93.

⁴⁰ Szczegółową relację z realizacji zaplanowanych spotkań w czasie pobytu Patka w Tbilisi, zawiera raport sporządzony po zakończeniu wizyty przez konsula Z. Mostowskiego, AAN, Ambasada RP w Moskwie, teczka 85, k. 136-140.

Po zapoznaniu się z pracą konsulatu w Tbilisi, Patek bardzo pozytywnie ocenił dokonania jego pracowników. Swoje wrażenia z wyjazdu do Tbilisi poseł zebrał po powrocie do Moskwy w raporcie skierowanym 10 grudnia 1927 r. do ministra spraw zagranicznych. Dokument ten zawiera m.in. także ciekawe informacje dotyczące sytuacji politycznej Zakaukazja w okresie od zajęcia Gruzji przez bolszewików po rok 1927. Zacytujmy fragment omawiający funkcjonowanie władz zakaukaskich.

„Federacja Zakaukaska składa się z trzech Republik: Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii⁴¹. Każda z tych republik ma swojego prezydenta, a poza tem Federacja tych republik ma swojego. Ażeby jednak nie stwarzać takiego stanu rzeczy, aby stałym prezydentem Federacji był obywatel którejkolwiek z powyższych republik, co mogłoby być uważanem za przywilej, każda z tych republik wybiera swojego prezydenta Federacji i każdy z tak obranych trzech prezydentów Federacji urzęduje po cztery miesiące rocznie. W ten sposób istnieją prezydenci poszczególnych Gruzji, Azerbejdżanu i Armenji, urzędujący po 12 miesięcy rocznie i trzech prezydentów Federacji tych republik, z których każdy urzęduje po kolei po 4 miesiące rocznie, tworząc spolem jak gdyby jedną osobę. Przy każdym z czterech czynnych prezydentów istnieją cztery rządy (gabinety) z prezesami ministrów na czele”.

Wprowadzona przez bolszewików kadencyjność sprawowania najwyższych stanowisk w władzach Federacji osłabiała pozycję osób, którym je powierzono. Zapewniała także, że nie staną się one zagrożeniem dla bolszewików. Warto odnotowania wydają się także refleksje Stanisława Patka na temat stanu nastrojów politycznych na Zakaukazju w 1927 r.

„Republiki zakaukaskie z dawien dawna przywykły do bytu samodzielnego. Historyczna ich pod tym względem przeszłość jest zupełnie inna aniżeli np. Ukrainy, która nie posiadała nigdy samodzielnego bytu politycznego. Wskutek tego dążności odśrodkowe zakaukazyków są bardziej realne i wyraźne. Społeczeństwo, a w szczególności ludność, żyjąca dalej od miast, wśród gór, marzy o zupełnej swobodzie i samodzielności. Sprzyja ideologii swojej emigracji. Rządy, zdecydowane iść łącznie z sowietami opierają się faktycznie, choć może podświadomie na sile armji nie lokalnej, ale regularnej (t.j. przysłanej z centrum)⁴².

Jedną z głównych przyczyn tego, że pomimo powyższego stanu rzeczy pomiędzy społeczeństwem a rządem panują stosunki spokojne, jest pewnego rodzaju oportunizm (chytrość i chciwość), właściwy wschodnim narodom.

Moskwa, jako centrala sowietów, rozumie, że spokój na Zakaukazju trzeba zdobyć, trzeba go sobie kupić. Trzeba republikom zakaukaskim z kasy skarbu ogólnego dać więcej, aniżeli by one mogły zdobyć sobie w dobie ich samodzielności. Gruzja i Armenia dla rozwoju swojego przemysłu potrzebuje elektryfikacji, ulepszeń gospodarczych i udoskonalenia środków komunikacji. Azerbejdżan potrzebuje urządzeń naftowych i irygacji pól, które bez wody są stepem bezpłodnym, a które przy odpowiednim nawodnieniu mogą dawać w wielkich ilościach bawełnę i inne bogactwa. I oto na powyższe potrzeby centralna kasa Związku bolszewickiego środków nie żałuje. Pod Tyflisem został zbudowany zakład elektryczny *Zages*⁴³, który czyni zadość wszystkim potrzebom Gruzji, a stolica

⁴¹ „Gruzja o przestrzeni 43 700 k. kw., ludności 2 621 000, stolica Tyflis.

Azerbejdżan – 74 700 k. kw., ludności 2 302 000, stolica Baku.

Armenja – 30 000 k. kw., ludności 1 500 000 z tego w Armenji 868 000, stolica Erywań”.

(Dane te odbiegają nieco od rzeczywistości. Powierzchnia Gruzji to ok. 69 tys. km², Azerbejdżanu – ok. 86 tys. km². Pomyłka wynika prawdopodobnie z tego, że Patek nie uwzględnił w tym wyliczeniu jednostek autonomicznych znajdujących się na ich terytorium).

⁴² Rozróżnienie: armia lokalna – armia regularna przysłana z centrum. Wynika z tego, że władze lokalne nie dysponowały własnym wojskiem, ale zaledwie siłami milicyjnymi.

⁴³ *Zages* (ros. *Ziemo-Awczalska gidroelektrostanca*) elektrownia wodna o mocy 25 000 kW w pobliżu Tbilisi, w miejscu połączenia rzek Aragwi i Kury. Wybudowana przy pomocy inżynierów niemieckich z monachijskiej firmy *Neumayer*, została otwarta 26 VI 1927 r. Por. L. Połonskij, *Simens na Kawkazie*. Baku 1995, 120 ss.

Tyflis co wieczór tonie w morzu światła. Rzadko które z miast europejskich jest nie tylko tak dobrze, ale i tak pięknie oświetlone. W Baku są zaprowadzone wszystkie udoskonalenia przy wydobywaniu ropy. A gdy kolosalny naftociąg pomiędzy Baku a Batumem od morza Kaspijskiego do morza Czarnego okazał się niedostatecznym, natychmiast urządzono drugi pomiędzy Baku a Poti. Obecnie w Azerbejdżanie z gór sprowadzają wodę dla użyczenia wielkich stepowych przestrzeni. Wszystko to razem wzięte podnosi kraj, któremu natura nie pożałowała ani piękności, ani bogactw naturalnych. Jeżeli nie wszystkie te roboty, to w każdym razie znakomita ich część jest dokonana z pomocą i z poparciem centrali Związku. Podnosi to samożność krajowców i, jeżeli nie podkopuje ich sympatii, to przynajmniej łagodzi ich opór i (oddala) chęć przedkrego oderwania się ode Związku. Społeczeństwo bierze, nie kwitując. Nie obowiązuje się do wiernej współpracy po wsze czasy, ale zdaje się mówić do swego rządu, którego sympatii dla bolszewików nie podziela: »bierz, tymczasem bierz, niech kraj się urządza i wzbogaca, a później zobaczymy!«

To zdaje się najściślej odzwierciedlać sytuację.

Zasadniczo tendencje odśrodkowe w Zakaukaskich republikach istnieją niewątpliwie, w praktyce jednak są one odroczone bez oznaczenia terminu⁴⁴.

Cytowany dokument kończy wyliczenie możliwości rozwijania współpracy Polski z Zakaukaziem oraz podkreślenie serdecznego przyjęcia delegacji polskiej w czasie wizyty. Zwrócenie uwagi na możliwości rozwijania współpracy ekonomicznej Polski z Zakaukaziem nie powinno dziwić, jako że w latach 1926-1928 Rzeczpospolita przeżywała okres najlepszej koniunktury w całym dwudziestoleciu międzywojennym.

Po uchwaleniu nowej konstytucji ZSRR w 1936 r., trzy republiki tworzące ZSFRR weszły w jego skład jako republiki związkowe. Oznaczało to w praktyce likwidację fikcyjnej jedności zakaukaskiej w ramach ZSFRR. Podobną drogę przeszedł także Kaukaz Północny, gdzie powołano najpierw autonomiczną Republikę Górską, którą zlikwidowano w 1924 r. Sytuacja tej części Kaukazu była jednak gorsza od części południowej, jako że został włączony w skład Federacji Rosyjskiej. Rozpoczęło to eksperyment integracji Kaukazu w ramach ZSRR, opartej na sowieckich wzorcach. Szybko zrezygnowano z polityki tzw. *korienizacji*, na rzecz realizacji idei budowania narodu radzieckiego. Pomijała ona element etniczny i skupiała się na ideologicznym⁴⁵.

WNIOSKI

Przedstawiony powyżej rozwój idei integracji politycznej Kaukazu od średniowiecza po wiek XX, cechuje kilka zasadniczych elementów. Po pierwsze, dominującą rolę w tym okresie odgrywała wśród krajów kaukaskich Gruzja. Jako jedyne państwo kaukaskie podjęła ona z powodzeniem próbę samodzielnego połączenia ziem kaukaskich w jednym państwie. Nawet po podporządkowaniu Kaukazu Rosji, Gruzja zachowała znaczenie jako regionalne centrum polityczne. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero w XX w., gdy procesy samostanowienia objęły także inne narody kaukaskie. Początkowo najszybciej przebiegały one na Zakaukaziu. Mimo pozornej sprzeczności pomiędzy dążeniami do samookreślenia

⁴⁴ Raport Stanisława Patka do ministra spraw zagranicznych, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Ambasada RP w Moskwie, sygn. 85, karty 8-13.

⁴⁵ O umowie społecznej w ZSRR por. B. Nahaylo, V. Svoboda, *Soviet Disunion. A History of the Nationalities Problem in the USSR*. New York 1990, s. 44-60.

narodowego i ideą integracyjną, udane samookreślenie narodowe nie zahamowało rozwoju tej idei, a jedynie zmieniło jej charakter. Widać to na przykładzie działalności Sejmu Zakaukaskiego w 1918 r.

Po drugie, zaprezentowany powyżej w trzech okresach historycznych proces integracji kaukaskiej, przebiegał w zasadzie dwutorowo. Pierwsza faza obejmowała dwa pierwsze okresy, gdy ową jedność budowano opierając się na dominującej pozycji jednego, najsilniejszego w danym momencie państwa. Najpierw była to Gruzja (XII w.), a potem Rosja (XIX w.). Różnica między nimi polegała na tym, że w pierwszym przypadku realizowane były cele polityczne miejscowej dynastii, a w drugim obcej. Obie te próby połączenia Kaukazu zakończyły się niepowodzeniem między innymi dlatego, że nie uwzględniały potrzeb i dążeń pozostałych krajów kaukaskich. Druga faza interesującego nas procesu, wprowadziła nowy czynnik konstruujący model jedności kaukaskiej. Opierał się on na założeniu, że miejsce dominacji jednego z państw powinno zająć współdziałanie wszystkich narodów regionu, oparte na obowiązujących je jednakowych zasadach. Próba powołania do życia Republiki Zakaukaskiej, a potem Rady Zakaukaskiej, są przykładem zmian w myśleniu politycznych elit kaukaskich na ten temat.

Niepowodzenie idei jedności kaukaskiej w latach 1917-1921 miało swe źródła nie tylko w licznych sprzecznościach i konfliktach między krajami kaukaskimi. Przyczyniła się do niego, a może nawet zdecydowała o ich końcowym wyniku ingerencja sił zewnętrznych: Turcji, Rosji i Persji. Państwa te, realizując własne cele polityczne, występowały przeciwko wszelkim próbom połączenia się i emancypacji politycznej państw kaukaskich. Gdy opanowanie sytuacji okazało się niemożliwe dla każdego z tych mocarstw osobno, przystąpiły one do wspólnego działania, dzieląc między siebie strefy wpływów na Kaukazie⁴⁶. Rozpoczęte w 1918 r. oddziaływanie na Kaukaz mocarstw zachodnich było bardzo ograniczone i miało charakter interwencji doraźnej, której celem była eksploatacja złóż surowców.

Integracja Kaukazu w ramach ZSRR, poprzez utworzenie ZSFRR, była w istocie kontynuacją procesu rozpoczętego w XIX w. Oznaczała połączenie ziem kaukaskich w granicach Rosji, tym razem radzieckiej. Chociaż formalnie tylko Kaukaz Północny włączono w skład Federacji Rosyjskiej, a na Zakaukaziu utworzono trzy republiki związkowe: gruzińską, armeńską i azerbejdżańską, to ich stopień niezależności w ramach bolszewickiego państwa unitarnego był znikomy. Różnica w porównaniu z XIX w. polegała na tym, że miejsce monarchii rosyjskiej zajęli rosyjscy komuniści. Z drugiej strony nie sposób nie odnotować, że nawet przy tak ograniczonej suwerenności, narody kaukaskie uzyskały prawo utworzenia własnych państw. Dopiero rozpad ZSRR i proklamowanie niepodległości przez kraje zakaukaskie, miały otworzyć nowy okres w historii Kaukazu i zapoczątkować nowy jakościowo etap integracji kaukaskiej.

ANDRZEJ FURIER

Poznań

⁴⁶ Współdziałanie rosyjsko-tureckie trwało już od 1920 r., gdy doprowadziło do upadku rządu narodowego w Armenii. Pertraktacje rosyjsko-tureckie toczyły się na konferencji w Karsie, której obrady toczyły się w 1921 r. i doprowadziły ostatecznie do podpisania w Moskwie traktatu między tymi państwami. Jej warunki obowiązują po dzień dzisiejszy. Por. *Dokumenty wnesznej polityki SSSR*, T. III, Moskwa 1959; S. Wachtangadze, *Karskaja konferencija*. „Tbiliskij Meridian” nr 1/1997, s. 17-20.